

УДК 336.7

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОШОВИХ СИСТЕМ У ПРОЦЕСІ ЇХ ЕВОЛЮЦІЇ

Скоморович І.Г.

Залежно від форми грошей в обігу існує два типи грошових систем: металеві та паперово-кредитні грошові системи. При цьому металеві грошові системи лежать в основі функціонування саморегульованих грошових систем, а паперово-кредитні – регульованих. Такий поділ визначається змістом закону грошового обігу, що лежить в основі функціонування грошової системи. Основними каналами емісії грошей у паперово-кредитних грошових системах є надання центральним банком держави кредитів комерційним банкам, викуповування в них державних цінних паперів, а також валютні інтервенції, що полягають у скуповуванні іноземної валюти на внутрішньому валютному ринку. За рахунок отриманих таким чином коштів комерційні банки надають кредити фізичним та юридичним особам, збільшуючи кількість грошей в обігу.

Ключові слова: гроші, грошова система, біметалізм, монометалізм, золотомонетний стандарт, золотозливковий стандарт, золотодевізний стандарт, металева грошова система, паперово-кредитна грошова система.

ВСТУП

Під час тривалої історії функціонування грошовим системам були притаманні різні стадії розвитку. Спершу вони утворювалися і діяли стихійно без якогось законодавчого регулювання чи нормування. Згодом їхнім функціонуванням почала займатися держава. І якщо у саморегульованих грошових системах роль держави зводилася до законодавчого встановлення вмісту золота чи срібла у грошовій одиниці, то у регульованих вона стає монополістом у випуску грошей і відповідає за стабільність національної грошової одиниці, використовуючи при цьому всі можливі інструменти регулювання грошового обігу.

З характеристикою основних етапів еволюції грошових систем можна ознайомитися переважно з навчальних посібників і підручників вітчизняних [1, 2] та російських [3] вчених. Лише в останні роки почали з'являтися монографічні праці з даної проблеми [4].

Метою статті є визначення основних законів грошового обігу, що лежали в основі функціонування грошових систем у процесі їхньої еволюції. З огляду на це спершу будуть розглянуті засади утворення металевих, а потім особливості налагодження організації паперово-кредитних грошових систем.

1 МЕТАЛЕВІ ГРОШОВІ СИСТЕМИ

Історія грошей засвідчує, що першими грошовими системами були металеві. Це можна пояснити не тільки достатніми для забезпечення економічних потреб кількостями добутих дорогоцінних металів, але й мінімальним втручанням держави у функціонування грошового ринку.

У металевих грошових системах зливки і монети, виготовлені з дорогоцінних металів, виконують всі функції грошей, а банкноти, що знаходяться в обігу, є знаками повноцінних грошей і вільно на них обмінюються в банку, що їх випустив. Металеві грошові системи були саморегульованими. Саморегулювання полягало в тому, що маса грошей в обігу автоматично врівноважувалася з потребами обігу. Адже, якщо через зменшення обсягів виробництва і реалізації товарів потреба у грошових знаках скорочувалася, то відповідна кількість грошей вилучалася з обігу, перетворюючись у скарб. У разі розширення виробництва і товарного обігу грошові знаки із скарбів надходили в обіг. Крім того, саморегулювання відбувалося і у встановленні валютних курсів національних валют різних держав, бо вони також залежали від вмісту в них дорогоцінних металів.

У процесі своєї еволюції металеві грошові системи виступали у формах біметалізму та монометалізму, поділ на які здійснювався залежно від кількості дорогоцінних металів, які лежали в основі грошової системи.

За біметалізму роль загального еквівалента належить двом дорогоцінним металам: золоту і сріблу. Відбувається вільне карбування монет з обох металів. Банкноти підлягали обміну на обидва метали. Співвідношення між монетами, виготовлених з різних дорогоцінних металів, визначалося на основі монетного паритету, тобто відношення вартості вагової одиниці золота до вартості такої ж одиниці срібла. Залежно від встановленого співвідношення змінювалися ціни на товари і послуги, оскільки вони були виражені в обох металах.

Біметалізм існував ще з часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. За його історію з'являлися окремі різновиди, які відрізнялися між собою залежно від ступеня втручання держави в біметалеву грошову

систему. Так, виділяють систему паралельних валют, систему подвійної валюти та систему «кульгаючої» валюти.

При використанні системи паралельних валют співвідношення між золотими і срібними монетами встановлювалося стихійно відповідно до ринкової вартості золота і срібла. За цим співвідношенням монети приймалися до платежів. У системі подвійної валюти співвідношення між монетами встановлювалося не ринком, а державою. Система «кульгаючої» валюти передбачає, що золоті та срібні монети залишалися законними платіжними засобами, але не на рівних умовах, оскільки монети з одного металу карбуються вільно, а з іншого – у закритому порядку.

Основним недоліком функціонування біметалевої грошової системи є те, що в умовах розвитку товарного виробництва, відкриття нових родовищ дорогоцінних металів, змін умов їхнього видобутку співвідношення між їхніми вартостями постійно змінювалося, що викликало значну зміну цін на товари і негативно впливало на стабільність грошового обігу.

Якщо ж монетний паритет встановлювався державою, то він не завжди відповідав ринковим цінам на золото і срібло. У цьому випадку відносно дорожчий метал осідав у скарби, а відносно дешевший метал залишався в обігу. За таким принципом у біметалевій грошовій системі діє закон Грешема-Коперніка, який був виведений ще у XVI ст. для пояснення шкідливості псування монет. Відповідно до цього закону будь-який тип грошей, який стає більш цінним в якійсь іншій якості, ніж гроші, поступово вилучається з обігу. Іншими словами, погані гроші витісняють з обігу хороші.

У біметалевій грошовій системі «поганими» вважалися срібні монети, вартість яких на ринках дорогоцінних металів була нижчою, ніж їхня офіційна вартість, а «хорошими» – золоті, бо їхня ринкова вартість була вищою, ніж офіційна. Висока вартість золота спонукала людей нагромаджувати його, а в обігу користуватися срібними монетами. Внутрішні суперечності біметалевої грошової системи спричинили перехід до монометалізму.

У монометалевій грошовій системі функцію міри вартості виконує один метал (золото або срібло). Крім того, цей метал залишається на ринку як звичайний товар і служить забезпеченням для випуску всіх інших грошових знаків.

Історія знає застосування і срібного, і золотого монометалізму. В Європі срібний монометалізм в різні роки XIX ст. був встановлений у Голландії та Російській імперії. Але більш розповсюдженим був золотий монометалізм, який залежно від процедури обміну грошових знаків на золото поділяють на золотомонетний, золотозливковий та золотодевізний стандарти.

Золотомонетний стандарт характеризувався вільним карбуванням золотих монет та їхнім вільним обігом як всередині країни, так і за її межами. Не було жодних обмежень щодо ввезення чи вивезення золота з країни. Банки-емітенти банкнот гарантували обмін випущених ними грошей за золото. Грошова одиниця кожної країни мала чітко визначену вартість у вагових одиницях дорогоцінного металу. Тому співвідношення між національними валютами визначалось через ділення відповідного вмісту у них золота. Цей результат – паритет – є абстрактною відносною ціною валют. Отже, валютні курси означають відношення золотого паритету грошової одиниці однієї держави до золотого паритету грошової одиниці іншої держави.

Основним недоліком золотомонетного стандарту була необхідність наявності великих запасів золота в емісійних банках. У випадку значного зростання економіки, яке потребувало випуску більшої кількості грошей, емісійний банк не зміг би випустити більше банкнот, бо в нього б не було достатнього золотого забезпечення. Але ще до того, як це сталося, вибухнула Перша світова війна. Значні військові видатки змусили уряди європейських держав значно збільшити обіги випуску незабезпечених золотом грошей, а емісійні банки відмовилися від обміну своїх банкнот на золото.

Після закінчення Першої світової війни золотомонетний стандарт був відновлений лише у США. Великобританія і Франція запровадили золотозливковий стандарт. Він передбачав відсутність в обігу золотих монет та заборону їхнього вільного карбування. Зв'язок між паперовими грошима і золотом забезпечувався центральним банком країни через обмін банкнот на золоті зливки стандартної ваги. Так, в Англії їхня вага складала 12,4 кг і відповідала 1 700 фунтів, а у Франції 215 тис. франків можна було обміняти на зливку вагою 12,7 кг.

У Німеччині, Австрії, Норвегії, Данії, тобто тих країнах, де був запроваджений золотодевізний стандарт, так само в обігу не було золотих монет та було заборонено їхнє вільне карбування. Але відмінністю від попереднього різновиду золотого монометалізму було те, що національні грошові одиниці обмінювалися на золото не безпосередньо, а через обмін на валюту країн з золотозливковим стандартом.

Після закінчення Другої світової війни держави намагалися відновити золотий монометалізм. Своєрідне повернення до золотодевізної системи відбулося після підписання Бреттон-Вудської угоди у 1944 р., за якою США зобов'язувалися підтримувати розмін паперових доларів на золото за офіційною ціною 35 дол. за унцію, але тільки для центральних банків та урядових установ інших країн. Повністю зв'язок між грошима і золотом увірвався в 1971 р., коли США відмовилися від обміну.

Основними недоліками металевих грошових систем є недостатність запасів дорогоцінних металів, які лежать в їхній основі. Емісійні банки не можуть забезпечити зростаючі потреби обміну у грошових знаках, дорогоцінні монети зношуються та втрачають свою вартість. Внаслідок таких перешкод відбулися демонетизація золота та перехід до нерозмінних на дорогоцінні метали грошових знаків.

2 ПАПЕРОВО-КРЕДИТНІ ГРОШОВІ СИСТЕМИ

На зміну металевим грошовим системам прийшов час функціонування паперово-кредитних грошових систем, які, не зважаючи на нерозмінність грошей на дорогоцінні метали, також здатні забезпечити стабільність грошового обігу. Але в них акцент робиться не на кількості золота чи срібла, яка зберігається в сховищах емісійного банку, а на спроможності грошових влад дотримуватися законів грошового обігу і основних правил грошової емісії. Роль регулятора таких грошових систем належить державі, а встановлення валютних курсів національних грошових одиниць відбувається на основі паритету їхньої купівельної спроможності.

В основі функціонування паперово-кредитних грошових систем лежить принцип кредитного забезпечення емісії грошей. З огляду на це основними суб'єктами емісійної діяльності на ринку грошей є центральний банк держави, який здійснює їхню первинну емісію, та комерційні банки, через які гроші безпосередньо надходять в обіг. Центральний банк у своїй емісійній діяльності повинен керуватися реальними потребами економіки, а не вимогами уряду. Кредитна емісія при цьому отримує два канали: кредити комерційним банкам та кредити уряду.

Якщо в економіці не вистачає грошей і спостерігається попит на кредитні ресурси, банки звертаються до центрального банку за кредитами. Забезпеченням таких кредитів є цінні папери чи майнові права, які банк отримав в заставу від своїх позичальників, коли видавав їм кредит. Таким чином, отримуючи кредит в центральному банку, комерційний банк фактично рефінансує видані ним кредити. Тобто, забезпеченням кредиту центрального банку служить той кредит, що виданий позичальнику комерційного банку. Нові отримані кошти комерційний банк знов видає в кредит суб'єктам господарювання та фізичним особам, збільшуючи таким чином кількість грошей в обігу.

Центральний банк має можливість регулювати попит на кредити з боку комерційних банків, використовуючи для цього такий інструмент, як облікову ставку. Саме вона лежить в основі процентної ставки за кредитами рефінансування.

В умовах, коли центральний банк хоче здійснити емісію грошей, він зменшує розмір облікової ставки, заохочуючи тим самим комерційні банки брати в нього кредити. Коли ж, на думку центрального банку, грошей в обігу є забагато, він збільшує облікову ставку і банкам не вигідно брати в нього кредити. При цьому також відбувається зменшення кількості грошей в обігу, бо комерційні банки продовжують віддавати колись позичені в центрального банку кошти.

Забезпеченням для кредитування уряду виступають державні цінні папери, які за умовами їхнього випуску мають бути погашені у визначений строк. Центральний банк як агент уряду займається розміщенням таких цінних паперів серед економічних суб'єктів та здійснює з ними операції на відкритому ринку.

Якщо банки чи інші юридичні особи, а також населення, купляють державні цінні папери, вони у цей момент відмовляються від купівлі вироблених в економіці товарів і послуг, і надають ці гроші уряду для фінансування його видатків. У такій ситуації емісія грошей не спостерігається.

Але, коли центральний банк викуповує державні цінні папери на відкритому ринку, він платить комерційним банкам визначену суму коштів, яка залежить від ринкової вартості цих цінних паперів. Так відбувається збільшення кількості грошей в обігу, бо отримані кошти банки спрямовують для кредитування своїх позичальників.

Зворотні процеси спостерігаються в тому випадку, коли центральний банк, прагнучи зменшити кількість грошей в обігу, продає державні цінні папери зі свого портфеля комерційним банкам. При цьому він повинен встановити на них вигідну для банків ціну, інакше вони не бачитимуть сенсу інвестувати свої кошти у такий вид активів.

Наступним каналом емісії грошей в паперово-кредитних грошових системах є їхній випуск в обмін на іноземну валюту. Якщо в обігу не достатньо грошей, центральний банк встановлює вигідний для комерційних банків курс, банки прагнуть продати іноземну валюту, а отримані за неї національні грошові одиниці надходять в економіку. З іншого боку, ставлячи собі за завдання обмежити кількість грошей в обігу, центральний банк продає банкам іноземну валюту зі своїх золотовалютних резервів, вилучаючи таким чином кошти у національній валюті.

Ще одним видом регульованих грошових систем, який знала їхня еволюція, є система паперово-грошового обігу. У такій системі обсяги емісії грошей залежать від бюджетного дефіциту. Це означає, що держава приймає рішення про збільшення пропозиції грошей залежно від того, скільки коштів їй необхідно для фінансування своїх видатків. При цьому незабезпечена емісія грошей може здійснюватися не тільки державним казначейством, але й центральним банком держави, якщо випущені ним гроші будуть спрямовуватися на пряме фінансування дефіциту державного бюджету. Такі грошові системи мають право на існування лише в часи військових дій чи природних катаклізмів, коли значно зростає навантаження на бюджет, а рівень ділової активності в економіці є низьким і суб'єкти господарювання не здатні миттєво збільшити попит на гроші.

В нормальній економіці необхідно відмовитися від системи паперово-грошового обігу, бо в державі завжди будуть виникати спокуси за рахунок, наприклад, збільшення соціальних видатків покращити свій візерунок серед виборців.

ВИСНОВКИ

У сучасній економіці золото повністю зникло з грошового обігу і перетворилося на звичайний товар. Крім активного його використання в різних галузях промисловості і медицини, воно зберігається в золотовалютних резервах центральних банків. Але тепер воно використовується для забезпечення випуску грошей не безпосередньо, а опосередковано. Це означає, що центральний банк повинен спершу продати свої золоті запаси на відповідних товарних ринках, а отриману валюту спрямувати для здійснення інтервенцій на внутрішньому валютному ринку.

Основним регулятором у паперово-кредитних грошових системах є центральний банк держави, який здійснює емісію грошей в обіг та вилучає з нього надмірні обсяги коштів. Його операції на грошовому ринку повинні, перш за все, ґрунтуватися на тенденціях економічної кон'юнктури, що спостерігаються у кожний конкретний момент часу. І хоч сучасні гроші не мають жодної дорогоцінної основи, за умови відповідальних і зважених дій центрального банку вони будуть забезпечені національним багатством, стійким станом виробництва та національної економіки.

У наш час розвиток грошових систем та їхніх елементів ще далеко не закінчився і триватиме із вдосконаленням платіжних систем, поглибленням глобалізації економіки, можливими змінами тенденцій у забезпеченні грошових емісій.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гроші та кредит : Підручник / [Савлук М. І., Мороз А. М., Пуховкіна М. Ф. та ін.] ; за заг. ред. М. І. Савлука. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – К. : КНЕУ, 2002. – 598 с.
2. Демківський А. В. Гроші та кредит / А.В. Демківський. – К. : Дакор, Вира-Р, 2003. – 528 с.
3. Деньги. Кредит. Банки : Учебник для вузов / [Жуков Е.Ф., Максимова Л.М., Печникова А.В. и др.] ; под ред. проф. Е. Ф. Жукова. – М. : ЮНИТИ, 2001. – 622 с.
4. Носов О. Ю. Грошові системи: становлення та розвиток : монографія / О.Ю. Носов. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2008. – 552 с.

Скоморович Ірина Георгіївна, к.е.н., доцент кафедри банківського і страхового бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка, тел. +380322394589, e-mail: iskomorovych@yahoo.com